

Hakikat’i Romanla Hayal Etmek: *Hayal ve Hakikat*’te Karşılıksız Aşkın Histerik Eleştirisi

İrfan KARAKOÇ*

Özet

Yenileşme devri Türkçe edebiyatın iki yazarlı ilk metni/romanı olan Hayal ve Hakikat (1892); yazarları/anlatıcılarının çeşitliliği, türler arası/melezliği, toplumsal cinsiyet söylemleri ve “okur”u merkeze alan tavrıyla modern edebiyat tarihinde önemli bir yerde durmaktadır. Metinde anlatılan hikâyeyeyle “aşk” ve “evlilik” kavramının o zamana kadar hiç yapılmadığı bir şekilde tartışılarak ele alınması ve bunun “Türk” romanının görece erken bir döneminde yapılması dikkate değerdir. Bu nedenlerle romani, üretildiği dönemin tarihsel ânından koparmadan Türkçe edebiyatın tarihi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin refleksleri, dönemin edebiyat kamusu ve teşhir ettiği cinsiyet söylemleri açısından irdelemek önemli görünmektedir ki bu da yazının amacını teşkil etmektedir.

Anahtar kelimeler: Tanzimat metinleri, türsel melezlik, diyalojik söylem, aşk, evlilik, toplumsal cinsiyet

Imagine the fact through novel: the “histerical” criticism of unrequited love in *Hayal ve Hakikat* (Imagination and Reality)

Abstract

Hayal ve Hakikat (Imagination and Reality) written by Ahmet Mithat and Fatma Aliye in 1892, is the first co-author text/novel in modern Turkish literature. This text has crucial importance in the history of Turkish Literature for a number of reasons such as narrator diversity, gender attitude, cross-genre and reader-centered approach. The article aims to demonstrate how Ottoman-Turkish modernization process, as well as the support for and resistance to it, can be examined not just through political texts but also through “modern” fictions. This text, after all, can shed light on crucial literary and social problems such as realism, gender issues and especially representation of love if we adopt the perspective of the literary public and its effects on literary production.

Keywords: Tanzimat texts, hybrid or cross-genre (embedded texts), dialogic discourse, love, marriage, gender

* Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale-Türkiye, irfan.karakoc@comu.edu.tr

“Fâzıl kızım! Romanınız gayet a'lâ gidiyor. Naturalizmin tamam Balzac varisi yani hakiki denilen sûreti ki bundan a'lâ roman artık tasavvura dahi sığamaz. Var olunuz. Atvel-i ömr ile muammer olunuz ki bu millet-i lâyika-i Osmaniyyeye böyle pek çok hidemât-ı hikemiye ve edebiyeye muvaffak olasınız”.

(Ahmed Midhat, Fâzıl ve Feylosof Kızım, s. 73)

“Ahmed Metin romanını ikmâl ettim [...] Ama ne güzel roman oldu. Eski yeni coğrafya, mitoloji, tarih falan ile mâlâmâl bir hazîne-i malûmât oldu”.

(Ahmed Midhat, Fâzıl ve Feylosof Kızım, s. 129)

“Romanlar hep birdi. Fakat okuyan kafalar başkaydı”.

(Fatma Âliye, Muhâdarât, s. 98)

Yenileşme devri Türkçe edebiyatın iki yazarlı ilk metni/romanı olan *Hayal ve Hakikat*; yazarları/anlatıcılarının çeşitliliği, türler arasılığı/melezliği, toplumsal cinsiyet söylemleri ve “okur”u merkeze alan tavrıyla modern edebiyat tarihinde ilginç bir yerde durmaktadır. 15-26 Aralık 1891 tarihleri arasında *Tercümân-ı Hakikat*'te “Fıkra-i Mahsûsa” ifadesiyle dokuz sayı tefrika edilen metin, 1892 yılında “Bir Kadın ve Ahmed Midhat” imzasıyla kitap olarak da basılmıştır. Metin bugüne kadar dört ayrı basımla Yahya Bostan (2002), Bahriye Çeri (2003), Hülya Argunşah (2012) ve Fatih Altuğ (2015) tarafından yeni yazıya aktarılmıştır.

Roman sırasıyla Ahmet Mithat tarafından yazılmış “İfade”, Fatma Aliye tarafından yazılmış “Vedad” ve yine Ahmet Mithat tarafından yazılmış ve “Zeyl” başlığı taşıyan “Vefa” ve “İsteri-Histérie” kısımlarını içerir. Metnin giriş mahiyetini taşıyan “İfade” bölümü, hem anlatılacak hikâyenin teknik aksamı hakkında bilgi vermesi hem de bu yazıda ele alınacak bazı argümanları somutlaştırması açısından önemlidir:

“Gayetle câlib-i enzar-ı ibret olan şu fıkra iki kısımdır. Bir kısmı fâzilat-ı nisvan-ı Osmaniyyemizden olup bir hayli âsârı Tercüman-ı Hakikat'imizin sü-tunlarını tezyin etmiş olan bir hanımefendi kaleminden “Vedad” sernamesiyle sadır olmuştur. İkinci kısmı ise güya fıkranın esasen mütealliki olan Vefa tarafından bu muharrir-i acize yazılmış bir mektup suretindedir ki hakikatte kalem-i acizin mahsul-i naçizidir. Bu da “Vefa” diye derc olmuştur.”¹

Metnin şimdiye kadar yapılan yorumlarında, yeni harflerle basıldığı dizi adlarında, önsözlerinde ve üzerine yazılan makalelerde çoğunlukla ve bir şekilde “aşk” romanı olarak tanımlanması önemli bir ayrıntıdır. Örneğin kitabın Everest Yayınları tarafından yapılan son baskısı, orijinal isminden de büyük puntolarla kapağa taşınan

1 Ahmet Mithat-Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*, (Günümüz Türkçesi ve Çevrimyazı Fatih Altuğ). İstanbul [1892] 2015, s. 79.

“Büyük Aşklar” dizisinden çıkmıştır. Metinde anlatılan “aşk”ın büyük olup olmadığı bir yana, anlatılan hikâyeyeyle “aşk” kavramının o zamana kadar hiç yapılmadığı bir şekilde tartışılarak ele alınması ve bunun “Türk” romanının görece erken bir döneminde yapılması dikkate değerdir. Bu nedenlerle romanı, üretildiği dönemin tarihsel ânından koparmadan Türkçe edebiyatın tarihi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin refleksi, dönemin edebiyat kamusu ve teşhir ettiği cinsiyet söylemleri açısından irdelemek önemli görünmektedir ki bu da yazının amacını teşkil etmektedir.

Yoğun Bir Metne Giriş Denemesi

Vedat büyükannesi, sütninesi, sütninesinin kızı ve bir kaç hizmetçiyle birlikte, babasından kalan mülklerin geliriyle yaşayan, yirmisini geçtiği “halde” evlenmemiş, süse “asla” rağbet etmeyen, bir yazar ve sanatçı gibi vaktinin çoğunu okumaya yazmaya ve el sanatlarıyla uğraşmaya ayıran genç bir kızdır. Bir gün, gelirlerini yöneten, babasının kendisini emanet ettiği Hüseyin Sabri Efendi ve çocukluk arkadaşı olan oğlu Vefa evlerine geldiğinde birden bire anlar ki aslında uzun yıllardır Vefa’yı sevmektedir: “*Vedad bir timsal-i muhabbet gibi karşısında duruyordu[r]*”². On gün sonra nişanlanırlar. Görüşmeden, sadece mektuplaşarak kışı geçirirler, baharda evleneceklerdir. Fakat Hüseyin Sabri Efendi bronşit hastalığından vefat eder, düğün ertelenir. Vefa babasının ölüm acısını unutmak için uzun bir seyahate çıkmak istediğini büyükanneye bildirir ve bu haber “zaten asabiyü’l-mizaç olan” Vedat’ın büyük bir şokla sarsılmasına ve aldatıldığı, terk edildiği düşüncesiyle ümitsizlik içerisinde yatağa düşmesine sebep olur. Vefa bu duruma kayıtsız kalır ve kendisinin suçu olmadığını, eğer yaptığı kötülükse bunun genç kıza daha çok zarar vermemesi için ilişkinin “büsbütün” bitirilmesi gerektiğini sütanneye bildirir. Nihayet Vedat’ın hastalığı ruhsal bir krize dönüşür ve ölümle sonuçlanır. Buraya kadar anlatılanlar hikâyenin Fatma Aliye tarafından nakledilen versiyonudur ve gazetede yayımlanınca taraflardan Vefa, “güya”³, yazar ve aynı zamanda anlatıcı olan Ahmet Mithat’a “Muharrir Efendi Hazretleri” başlığıyla bir mektup gönderir. Mektupta “okuyanları ağlatacak” kadar “mahir bir kalemle yazılmış” olan hikâyenin okuyuculara vereceği ibretin “tamamî-i husulü” için kendisinin de dinlenmesi gerektiğini bildirir ve olayları kendi gözünden tekrar anlatır, hatta kimi araştırmacılara göre “tekrar” yazar ya da “tashih” eder.

Vefa romanın ikinci bölümünü oluşturan ve gazetede yayımlanan mektubunda: Vedat’a âşık olmadığı halde kendisine sorulmadan onun namına kız tarafına bir nişan gönderildiğini, hasta olan babasını üzmemek ve evliliğe dönüşmedikçe bir sorun oluşturmayacağını düşündüğü için nişana ses çıkarmadığını ve karşı tarafa ümit vermek bir yana bir kaç mektup dışında görüşmediklerini belirtir. Üstelik Tıbbiye’ye giren Vefa, dinine ve memleketine faydalı biri olabilmek için hem İstanbul’da hem de Paris’te uzun yıllar eğitim alacaktır ve bu nedenle evlenmeyi düşün(e)memektedir. Vefa bu noktada bir de medeniyet projeksiyonu yapar. Ona göre içinde bulunduğumuz

2 age, 83.

3 age, 79.

ilerleme ve atılım yapma asrı artık “hayal” değil “hakikat” zamanıdır: “*Bu asırda insan olan hukukundan istifadeden evvel vazifesinin ifâsını düşünmeli. Evet! Teehhül [evlilik] bir insan için hakk-ı tabiidir. Fakat kendisinde istidat görünüyor ve o istidadı da işte otuz yedi kişilik sınıfta ikinci çıkmak gibi bir de burhân-ı maddi ile ispat eyliyorsa bu adamın kendisini din ve devlet için nâfi [yararlı] bir adam etmeye gayret eylesesi de vazife-i insaniye ve medeniyesidir.*”⁴ Vefa ayrıca artık bir doktor adayı olarak Vedat’ın bu “onulmayan” “a-normal” ölümcül aşk deneyimini histeri hastalığına bağlar ve suçun kendisinde olmadığını belirtir. Vefa’nın bu savunması, romana türsel açıdan ilginç bir şekilde “ek”lenen ve gazeteci, romancı Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılan “İsteri-Hystéri” makalesiyle açıkça desteklenir ve iki erkek yazar/anlatıcı teşhisi koymuş olur: Histeri...

Hakikati Hayal Etmek ve Bir Aşk Söyleminin Parçalanması

Fatih Altuğ, hikâye olarak adlandırdığı metne yazdığı “*Hayalin Hakikati: Karşılıksız Aşkın Histerikleşmesi*” başlıklı “Önsöz”de, Vedat’ın ölümüyle sonlanan bu karşılıksız aşkın erkek anlatıcı(lar) tarafından histerikleştirildiğini, ve bu romantik aşk deneyiminin genç kızın elinden alınarak psikolojik bir hastalığa indirgenliğini iddia eder ve bu iddiasını yetkinlikle açıklar. Altuğ şöyle söyler: “*Muhafazakarlık, modernleşmecilik ve bilimsel/tıbbi söylemin özgün bir bileşimi Vefa ve Ahmet Mithat’ın anlatılarında kristalize olarak Vedat’ın tekil deneyimini ve genel olarak tutkulu aşk halini nesneleştirip siler.*”⁵

Gerçekten de bu “tutkulu” ama bir yanıla da sorunlu olduğu asla reddedilemeyecek aşk halinin, metnin gerek gerçek yazarları gerekse “söylemsel” anlatıcıları tarafından nesneleştirildiği ya da “histerikleş(tiril)diği” metinden de güçlü kanıtlar bulunarak söylenebilir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken bir gerçek de, bu kurmaca metnin belki de varoluş sebebini teşkil edecek şekilde oluşturulan, Vedat’ın temsil ve temessül ettiği aşk anlayışına yazarların doğrudan saldırı stratejileridir. Çünkü bu metinde geleneksel evlilik sorunları (görücü usulü, esaret, cariyelik) ve eleştirisi dışında dönem romanlarında ilk defa görülen devrin “aşk” ve “evlilik” algısına/pratiğine doğrudan yapılan bir saldırı vardır. Üstelik bu saldırı Osmanlı modernleşmesinin refleksleri düşünüldüğünde gayet işlevsel bir şekilde özgürlük (liberté), terakkî (progrès) ve medeniyet (civilisation) kavşağına gelip dayanmaktadır⁶.

4 age, 103-104.

5 Fatih Altuğ, “*Hayalin Hakikati: Karşılıksız Aşkın Histerikleştirilmesi*”, *Hayal ve Hakikat*, (Ahmet Mithat-Fatma Aliye), İstanbul 2015, s. 30.

6 Bu bağlamda *Hayal ve Hakikat*’i sadece “isterik kadın mekân” ve “akılcı, rasyonel eril mekân” olarak ikiye ayırmak önemli bir yorum olmakla birlikte metni sadece bir argümana indirgemek olacaktır, bkz. Hülya Adak, “Biyografide Toplumsal Cinsiyet: Ahmet Mithat ya da Bir Osmanlı Erkek Yazarın Kanonlaşması”, *Merhaba Ey Muharrir!: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, (der. Nüket Esen ve Erol Köroğlu), İstanbul 2006, s. 209.

Örneğin içinde bulunduğu “terakkî ve takaddüm” asrında bir “adam”ın dinine ve milletine faydalı şeyler yapmaya gayret etmesinin “vazife-i insaniye ve medeniye”si olduğunu düşünen Vefa, kadınların özellikle aşk, evlilik ve anlaşma konusunda sağlıklı bir düşünceye [ve pratiğe] ulaşamadıklarını belirtirken şöyle söyler:

*“Kadınlarımız okumaya yazmaya başlayalıdan beri vakıa nazarlarınca fikirlerince pek çok âsâr-ı terakkî görüldü ise de sevda ve teehhül ve geçinmek gibi ömr-i beşer için pek mühim olan mesâil hakkında henüz bir hikmet-i sahiha peyda edemedikleri işte böyle Vedad faciası gibi pek çok facialarla sabit oluyor”*⁷. Vefa aşkın, sevginin evliliğin bu konuda amaç değil ancak ilk şart, başlangıç olabileceğini belirtirken konunun şairler değil felsefeciler tarafından incelenmesi gerektiğini vurgular:

*“Maişet-i maddiye ve hakikiye âleminde gaye-yi metâlib sevda ve teehhül hayallerinin husulünden mi ibarettir? Sevda ve teehhül o maişet âleminde ‘gaye’ değil ‘mukaddime’dir. Onun vukuundan sonra ne olacağını düşünmeli. İnsan koca bir ömür müddetince sevgili zevcesiyile baş başa dize yaşayabilir mi? O müddet-i ömrü şerefendirmek tatlılandırmak için istidadının müsaadesi derecesinde itmâm-ı kemâlâta gayret vazifesinden bu teehhül sebebiyle kurtulabilir mi? İşte buraları şuaranın değil hükemanın tettebbugâhdırlar.”*⁸

Ahmet Mithat’ın Vefa’ya aşk ve evlilik hakkında söylettiği gelenek karşısında felsefeyi, bilimi yücelten bu akılcı sözleri roman yayımlandıktan yaklaşık iki yıl sonra, 16 Ocak 1894’te yazdığı uzun mektupta⁹ daha “sarih” bir şekilde açıklanır. Örnekler “Tabiiyyûn” sahasındaki yegâne rakibi Zola’dan ve mektuplarında Fatma Aliye’yle üzerinde sıklıkla fikir yürüttükleri mitolojiden verilir ve bu örneklerle aşkın “deli”liği ispatlanmaya çalışılır:

*“Aşkın mâ-veka’a aleyhâsi olan şahsı Emil Zola’nın “mon tout”su (benim her şeyimsin) değildir. Zirâ o montu “mon rien” (benim hiçbir şeyimsin) hükmüne müsâvidir. Zirâ aşkın mertebe-i gâyesi insanın maşûkasına montu diyebilmesi ancak visâle kadardır. O andan bed’ ile “tout” (her şey) âdeta bir vesîle-i itmi’nân-ı shehevânî menzilesine tenezzül eder. Aşk ne olduğunu anlamak ister misiniz? Mitolojideki resmine bakınız. Gözü bağlı bir güzel deli çocuk eline bir ok almış sallapati atveriyor. İşte âşık bu oka hedef olan biçâre! Yani bunun içinde çocukluk var, bir! Körlük var iki! Tesâdüf var üç! Cem’ân yekûnunda delilik var.”*¹⁰

Aslında aşkın temel motivasyonu “şehvet” yani “cinsellik”tir ve Ahmet Mithat bunu sanki romanlarında yaptığından daha “az” ahlâkçı bir tonla söyler:

7 Ahmet Mithat-Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*, s. 106.

8 *age*, s. 106-107.

9 Bu çalışmada alıntılanan bütün mektuplar F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berктаş tarafından titizlikle hazırlanan, başta Yenileşme Devri Türk Edebiyatı, Ahmet Mithat ve Fatma Aliye çalışmalarına büyük katkı sağlayan *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye’ye Mektuplar* adlı kitaptan yapılmıştır.

10 Ahmed Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye’ye Mektuplar*, (haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berктаş), İstanbul 2011, s. 164.

“Aşk, âşık, maşûkayı hulâsa edelim. Tehassüsât-ı beşeriyenin kâffesi birer barut meşalesi kesilip şehvet dahi bir âteş olarak bunları iş’âl eder. İşte bu aşk ve o illetin sâhibi âşık olup o mecnûna, o şerâre hangi taraftan esmiş ise o da maşûk olur. Bu esâsi ne kadar tezyîn edebilir iseniz ediniz netîce hep buraya münce olur [...] [E]sâs aşk şehvet çılgınlığından başka birşey değildir.”¹¹

Romanda ve mektubun alt metninde aşk ve evlilik kurumunun sorunlarının hep “hayal”de arandığı oysa meselenin gayet fiziksel boyutları olan, maddî ve hakikî bir yapısının olduğu ve bütün bunların anlaşılmadan birey, aile, toplum, millet ve en önemlisi devlet olarak “terakkî” edemeyeceğimiz fikri yatmaktadır¹² ki bu da apaçık “modernist” bir tavidir.

Bu tavrın türler arasındaki seçimi de dönemin eğitim sorununa da cevap vermesi nedeniyle romandan yanadır. Henüz “tıflane” bir şekilde emekleyen romanın karşısında yer alan “geleneksel” şiir ve şâir tipi, roman yazarları tarafında gittikçe artan bir vurguyla eleştirilmeye başlanır. Bu bağlamda kurulan ikilikler manzume yazarı şâirin hayalciliğiyle nesir/düzyazı yazarı romancı veya filozofun hakikatperestliğini gösterecektir. Ahmet Mithat ve Fatma Aliye de gerek bu romanda gerek mektuplaşmalarında konuyla ilgili olarak okurlarına geniş bir malzeme sunarlar.

Hakikatperestlikten Gerçekçiliğe Geçiş ve Şâir-Filozof Karşıtlığı

Türkçe edebiyatta her ne şekilde adlandırılırsa, hangi sebeplerle yazılırsa yazılsın roman türünün ilk örnekleri bariz bir “hakikiyyûn”, gerçekçilik kaygısıyla yazılmış görünmektedir. Gerçekçilik kavramının nasıl algılandığı, ne şekilde metinlere uygulandığı, yeni türlerin hangi özelliklerinin bu kaygıyı gidermek amacıyla sınındığı, esnetildiği ya da daratıldığı elbette büyük, çetrefilli ve çok parçalı bir konu olarak eleştirmenlerin önünde durmaktadır¹³. İşte “hayal”de ve edebiyatta “klasik” kurmaca algısı sürdürülemez bir şekilde yetersiz bulunurken kitabın yazarları ve özellikle Ahmet Mithat da dönemin aşk ve evlilik anlayışına doğrudan itiraz ettikleri bu kitapta özellikle şiir ve şâir eleştirisi üzerinden “hakikat”i inşaaya çalışır:

“Vefa'nın mektubunda dediği gibi bu mesâil-i dakikayı şairlere sormalıdır. Ah o şairler sap yiyip saman savurmak nev'inden tatlı güzel söyleriy-

11 age, s. 165.

12 Ahmet Mithat Vefa'yı desteklediği makalesinde evlilik konusunda gerçekçi davranılmasını isterken, metinde özellikle “hayalât, musibet, maddiyat, saadet, bahtiyarlık, sıhhat” kelimelerine yapılan vurgu dikkat çekmektedir: *“Hele saadet-i dünyeviye gelin olmaktan ibaret olmayıp asıl saadet kendi idaresi altında bulunacak familyayı bahtiyar edebilmekte olduğunu ve illa gelin olmak dahi kızlar için saadet yerine musibet olabilmek pek yakın bulunduğunu ve familyasını bahtiyar edecek olan kızın o bahtiyarlığa lazım olan şeyleri evelden öğrenmesi lazım geleceği gibi bu esbâb-ı bahtiyarî dahi hayalâtın ibaret olmayıp maddiyattan ibaret olacağını güzelce tefhim etmelidir ki kızların zihinleri yalnız bir güveye gelin olabilmek hayalâtına saplanıp kalmasin da bir haneyi idare etmeye hazırlanarak zihin ve asap ve vücudunun sıhhatini de ikmal eylesin”* (Hayal ve Hakikat, s. 115).

13 Konuyu birincil kaynaklarla başarılı bir şekilde tartışan bir çalışma için bkz. Murat Cankara, *Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat'a Göre Gerçekçilik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2004.

le ne kadar biçaraların harabına sebep olurlar. İnsan kısmı bu dünyada şair olarak yaşamak için yaratılmamıştır. Filozof olarak yaşamak için yaratılmıştır. Şairiyet bir derece-i mutedilesiyle hayata lezzet verir. Yoksa insan evladının nikbaht yahut bedbaht olmasına dair olan günagün mesâil-i gâmızadan hiçbirisinin hâlli hiçbir zaman hiçbir yerde şuaradan mürekkep bir konferansa havale olunmamıştır”¹⁴

Yazarın eski divanların mazmunları ve şâirlerin hayal birikimleri karşısında düz yazının ilim ve fenne yatkınlığına yaptığı vurgu, zihnindeki şiir ve medeniyet karşıtlığını bir kere daha göstermektedir:

“Lakin ulüm u fûnûnun şüabâtı tekessür ve tevessü eyledikçe ve ihtiraât-ı cedide zuhur ettikçe nesre ihtiyaç çoğalır. Şiirin dairesi ise tezâyuk ediyor. Eski divanlara müracaat ettiğimizde görürüz ki sermaye-i mazmun ve hayal-i şuara olan sözler umumiyet üzere ney u mey, gül ü bülbül, çemen ü yasemen ve âb u kebab u rebab gibi elfaz-ı adideden ibarettir.”¹⁵

Düzyazının bu ilim ve fenne yatkınlığı ise ilerleme yolunda en çok romanla işlevselsellik kazanmaktadır ve anahtar kelimeler yine “milliye(t) ve terakkî”dir : “Zira ben romanları etvar ve adab-ı milliyeye mugâyir görenlerden olmak şöyle dursun, bilakis halkımızı hem eğlendiren hem de terakkiyat-ı maarif-i cihandan haberdar etmek için romanları vesile-i i’la bulmaktayım ve bu azim ile işimde devam göstermekteyim.”¹⁶

Ahmet Mithat hâmilik yaptığı Fatma Aliye’nin şiir yazdığını öğrendikten ve onları inceledikten sonra şiirlerden birini karikatürize ederek düzyazının gücünü göstermeye çalışır:

“Lâkin ne söylüyorsunuz? Sizin bir maşûk-ı hayâliniz var imiş. Vaslını ağyâra revâ görür imiş de sizi hicrânda bırakır imiş. Yani rezilin birisi! Herkesi nâil-i nimet-i visâli eylediği halde yalnız sizi dūçâr-ı hicrân eder imiş de siz de bunu bir dîde-i giryânla bir kalb-i sūzan ile makâm-ı sūziş ü istirhâma koyuyorsunuz! Aman yâ Rab! Şu sözleri nesren söyleyebilir misiniz? Yâ size bu cür’eti veren nedir? Şiir! Öyle değil mi? Lanet o şaire!”¹⁷

Bütün bu yararsız, işlevsiz, eskimiş ve en önemlisi “hikmet, ahlâk ve edeb”in asla müsaade etmeyeceği şâirane sözlere bu hayaller izin verdiği için sorun vardır ve yazar bu yüzden onlara düşmandır: “Fakat ekseriyâ hikmetin, ahlâkın, edebin kat’a müsaadesi olmayan güftâr-ı şâirâneye bu hayâller meydan-ı cür’et oldukları için hayâlin o türlüsüne de düşmanım.”¹⁸

14 Ahmet Mithat-Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*, s. 118

15 Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 13.

16 *age*, s. 3-4.

17 *age*, s. 66-67.

18 *age*, s. 66.

Terakkî yolunda büyük bir engel olduğu ilan edilen, düşman olunan ve lanetlenen şiirin yüzyıllar içerisinde artık klasikleşmiş bir edebiyat türü oluşu düşünüldüğünde verilen tepkinin fazla olduğu görülecektir. Yazarların, özellikle Ahmet Mithat'ın bu hayal aleyhtarlığı¹⁹ türsel açıdan da ikircikli (ambivalent) bir durum yaratmaktadır aslında. Zira “hayal”in zararlarını anlatan ve özellikle kadınların artık “hakikat”i görmesini/düşünmesini isteyen yazar/anlatıcılar bunu yine hayalî yani kurmaca bir metinle, romanla yapmaktadır. İşte metinde “zeyl” olarak bulunan “İsteri” yazısı bu endişeyi azaltmak amacıyla da yazılmış olmalıdır. Yani Bahriye Çeri²⁰ ve Fatih Altuğ'un haklı olarak vurguladıkları metnin melezliği, içerdiği mektup, makale gibi bölümlerle yazılanın fıkra mı hikâyeye mi ya da roman mı olduğu sorusu bu bağlamda işlevsiz kalmaktadır. Evet, elimizde birbirlerinin sınırlarını ihlal eden, türler arası “melez” bir metinler toplamı vardır ama çözüm aslında bu toplamın ne olduğundan çok, niçin bu melezliği taşıdığını sorgulamakta yatmaktadır. İşte bütün bu nedenlerle, romanın sonundaki “makale”nin yeri dikkatle incelenmelidir, zira tüm anlatılanlar bu bölümle metinsel bir doğrulamaya, “tashih”e de tâbî tutulur. Altuğ bu bölümle “yalnızca Vedat'ın âşıklıktan histeri hastası oluşa geçişi sağlanmaz, aynı zamanda tutkulu bağlılığın bizzat kendisi, romantik aşk da bir hastalığa indirgenir” der²¹. İşte Altuğ'un eleştirdiği ve metindeki romantik aşkın bir hastalığa indirgenliğini iddia ettiği durumun sebebi de bu şekilde açığa çıkmaktadır. Kendisinin de belirttiği gibi amaç, bu aşk tasavvurunun hastalıklı olduğunu okurları, ama özellikle genç kız ve ailelerini “bilimsel ve tıbbî” bir söylemle uyararak ispat etmektir. “*Böylelikle Vefa'nın aşk kurmacasını hükümsüz kılmasına benzer şekilde metnin sunduğu hakikat, ancak kurmacalığından sıyrılarak ifşa edilir.*”²²

Hayalî Metinde Kadın Yazarın Hakikatli Tutumu

Histeri hastalığını bir doktor edasıyla, etraflıca anlatarak aşk kurmacasını üslûbundaki “ciddiyet”le hükümsüz kılan bu bölümün son bir işlevi daha olmalıdır: o da “baskın” erkek yazar (Ahmet Mithat) ve anlatısı ile kendisini temize çıkaran erkek karakterin (Vefa) tavrıyla kadın yazarın (Fatma Aliye) ve kadın karakterin (Vedat) deneyim ve hikâyesinin kuşatılması, âdeta boğulmasıdır.

19 Carter V. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da* adlı kitabında, yazarın düşüncesinde hayal ve hakikat kavramlarının “pozitivizmden esinlenmiş önemli bir rolü” olduğunu belirtirken bu yazının konusunu oluşturan romana ve 1889'da Stockholm'da gerçekleştirilen 8. Müsteşrikler Kongresi'nde verdiği “Şark Nisvânı” hakkındaki nutuğa atıfta bulunur, s. 12.

20 Bahriye Çeri, “Hayal ve Hakikat Muharrirleri: Bir Kadın ve Ahmet Mithat Efendi”, *Tarih ve Toplum*, S. 203, Kasım 2000, s. 30-31.

21 bkz. Altuğ, “*Hayalin Hakikati...*”, s. 30. Fakat bu romantik aşkın hem yazar hem de biz okurlar tarafından sorgulanması kaçınılmazdır: “Ya bir görüşte Vefa için çıldırmak derecelerine gelmesi? Kâbil midir ki aşk-ı tabîî bu kadar serî olsun? Fizyoloji de psikoloji de bunun aksini ispat eder. Ondan sonra kendi varlığı Vefa'nın varlığından ve Vefa'nın yokluğu kendi yokluğundan ibaret görünmek derecesindeki hayalât hep isterinin hâlidir”, *Hayal ve Hakikat*, s. 117.

22 Altuğ, “*Hayalin Hakikati...*”, s. 30.

O halde, Fatma Aliye'nin hayatındaki hâkim otoriteler olan öz babası Ahmet Cevdet Paşa ve II. Abdülhamit'in yaveri kocası Faik Bey'den tam olarak "özgürleşmemiş" hatta "kurtulamamış" iken, "bir muharrir" olabilmek için ataerkil basın ve edebiyat ortamında korumasına ihtiyaç duyduğu²³ Ahmet Mithat'ın baskın manevi/yazar babalığına "maruz" kalması²⁴ da bu romanın yorumlanmasında bir veri olarak kullanılmalıdır. Böylece "kız tarafı"nın yazarı ve anlatıcısı Fatma Aliye'yi yazdığı metni kendi bakış/söylem alanından uzaklaştırıp olanları neden "erkek tarafı" gibi (n)aklettiğini "mücbir" sebepleriyle de açığa çıkarmış oluruz. Ayrıca bu bakış açısıyla belki, onun yazdığı bölümdeki kimi tutarsızlıkları da²⁵ "artık" anlaşılır kılabiliriz. Bu bağlamda, okura Fatma Aliye olduğu düşündürülen kadın anlatıcının Vedat'tan "bundan on beş gün evvel" aldığı mektuptaki söylem ve retoriğe bakacak olursak ileri sürülen iddia daha iyi anlaşılacaktır:

"Sevgili Kardeşim!" diye başlayıp "Hemşiren Vedat" diye biten mektup²⁶, genç kızın kitapta doğrudan konuştuğu, sesini kadın anlatıcıya ve okura dolayimsız ulaştırabildiği tek yerdir. Teknik olarak sonradan yazıldığı anlaşılan mektubun, romanın hemen başında bulunmakla birlikte anlatı zamanı genç kızın ölümünden öncesine, fakat "bir ay evvel" yaşadığını söylediği büyük bir zaafiyet ve ruhsal çöküntü döneminden sonrasına denk gelmektedir. Genç kız dinlenmek, yıpranmış sınırlarını yatıştırmak için gittiği havadar, ağaçlık bir tepeden, büyük bir ağacın altından yazmakta, kadın anlatıcıya bu doğa parçasıyla âdeta teskin olmuş, sükûnete ermiş dingin bir üslupla seslenmektedir. Fatih Altuğ bu kısımda bulunan satırlarda öznel deneyiminin artık tabii âlem ve semaviyetle geçişli olarak düşünölmeye başladığını ve ruhanî bir kendinden geçiş yaşadığını belirtir²⁷. Fakat Altuğ'un da dikkatinden kaçmayan farklılık metin boyunca aranan, genç kıza arattırılan koruyucu, kollayıcı ve "hâmi-i mürüvvetkâr" olan mecazî baba, artık "dallarını üstü[n]e doğru açarak" "evladını kolları arasında muhafazaya çalışan bir valide-i müşfika"ya dönüşmüştür²⁸. Bu bölümü yazan Fatma Aliye'nin sığınacak bir baba-koca arzusunun peşindeki Vedat'ı; "kâim-i peder" Hüseyin Sabri Efendi, Vefa ve doktorla sınadıktan ve her defasında eli boş döndükten sonra "anne"ye iltica ettirmesi metnin gerilimleri ve tutarlılığı açısından

23 Ahmet Mithat'ın erkek-egemen matbuat ortamında Fatma Aliye'yi himayesi daha ilk mektuplardan itibaren görölmektedir, örneğin bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 3-5 (28 Şubat 1890); s. 27-29 (1 Nisan 1890); s. 29-35 (4 Nisan 1890); s. 58-59 (28 Kasım 1890); s. 127-129 (18 Ağustos 1893) tarihli mektuplar vd.

24 Ayrıca bkz. Adak, "Biyografide Toplumsal Cinsiyet...", s. 205-208. Adak bu çalışmasında özellikle *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniyenin Neşeti* biyografisine odaklanarak Ahmet Mithat Efendi'nin kendi eserlerini Fatma Aliye üzerinden Osmanlı çocuk eğitimi bağlamında nasıl kanonlaştırdığını ve kendi sesini biyografiye nasıl hakim kıldığını ayrıntılı olarak inceler.

25 Bahriye Çeri, roman hakkındaki yazısında Fatma Aliye'nin yazdığı bölümdeki farklı yapıyı ve karakterler karşısındaki tavrını anlatıcı(lar) değil, yazarın kendisi üzerinden yorumlamıştır. bkz. "Hayal ve Hakikat Muharrirleri...", s. 32-33.

26 Ahmet Mithat-Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*, s. 80-81.

27 Altuğ, "*Hayalin Hakikati...*", s. 31-32.

28 Ahmet Mithat-Fatma Aliye, *Hayal ve Hakikat*, s. 80.

da anlamlı görünmektedir. Böylelikle Fatma Aliye, her aşaması büyük bir titizlikle planlandığı anlaşılan bu ortak yazma deneyiminin sonunda, aslında bir anlamda kendi yazarlık babası konumundaki “otorite(r)” Ahmet Mithat’a da başkaldırmakta veya “özerk” bir yazar olma arzusunu îma etmektedir. Zira Ahmet Mithat’ın Fatma Aliye’ye yazdığı mektuplarda açıkça görülmektedir ki manevi baba, yazar kızına koruyuculuk yaparken bir yandan da yazı hayatını ağır bir baskıyla kuşatmaktadır. Örneğin 3 Mart 1893 tarihli mektubunda şöyle söyler:

*“Hem bu defa bir roman daha yazar iseniz evvel be evvel ber-vech-i usûl plânını yapacaksınız. Öyle bir ucundan tutturup boyuna gidivermeyeceksiniz. Ben evvelâ plânı göreceğim. Sonra da o plânı icrâ edeceksiniz onu da göreceğim. Sonra tab’-ı tashihlerini de mutlaka kâmilben göreceğim. Kimseye size bile inanmayacağım. İşte bu şerâitin kâffesi yerini bulmalı da Aliye Hanımefendi hazretleri roman yazmalı.”*²⁹

9 Ocak 1894 tarihli başka bir mektup ise manevi/yazar kızın bahsedilen baskıyı nasıl hissettiğini ve bu baskıya karşı “sessiz” tavrını göstermekte ve Hülya Adak’ın söylediği gibi “cinsiyet asimetrisinin yazı hali”ni³⁰ açığa çıkarmaktadır: “Amerika’ya yazdığınız cevaplar ile terceme-i hâli keşke göndermezden evvel görse idim. Ben de görmek isterim. Nisvân-ı İslâm hakkındaki müsaade istid’ânâmesini de görmek isterim. Galiba abuk sabuk söylendiğinden bîzâr olmamak için bunları bana göndermiyorsunuz. Öyle mi? Sonra başlarım kavgaya hâ!”³¹

Bu mektuplardan sonra Fatma Aliye üzerine çalışmalar yapmış olan Firdevs Canbaz’ın şu satırları konuyu büyük oranda açıklığa kavuşturacaktır:

*“Hayâl ve Hakikat’te Fatma Aliye Hanım, Ahmet Mithat Efendi’nin özellikle kadınların isteriye yatkın oldukları düşüncesini, genç kızların zamanlarını evlilik ve aşka dair kurdukları hayallerle geçirmeleri nedeniyle hayal kırıklığına uğradıklarında bunun kendilerini kötü etkilediğini kanıtlamak ve bir ders vermek amacıyla Vedat adlı karakteri yazmıştır. Ancak bu tezde üzerinde durulacağı gibi Fatma Aliye Hanım’ın örnek kadın tipleri bu tür davranışlar göstermemektedirler.”*³² (vurgu bana ait)

29 Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 122.

30 Adak, “Biyografide Toplumsal Cinsiyet...”, s. 208.

31 Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım*, s. 163.

32 Firdevs Canbaz, *Fatma Aliye Hanım’ın Romanlarında Kadın Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2005.

Sonuç

Tanzimat metinlerinde daha önce esaret-özgürlük³³, görücü usulüne karşı çıkış ve kadının eğitimi bağlamında ele alınan eleştirel tavrın (bkz. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat, Felatun Bey ile Rakım Efendi, İntibah, Sergüzeşt* vb.) bu metinde bir adım daha ilerleyerek doğrudan “aşk” a yöneltilmesi ve “aşk” ın fitrî değil toplumsal edimlerin sonucunda üretilen “kültürel” bir yapı olduğunun îma edilmesi önemli görünmektedir. Bu bağlamda erkek-egemen bir toplumda üretilen edebiyatın mağdur nesnesi konumundaki kadını, özellikle eğitim aracılığıyla modernleşmeyi arzulayan “erkek” öznelere bu yeni hedefin en elastiki türü olan romanda dönemin hâkim aşk algısı üzerinden eleştirmek, hem içinde bulunulan toplumsal cinsiyet kodlarını aş(a)mamak hem de yaratacağımız kadın karakteri kırmızı çizgilerle var etme kaygısı nedeniyle büyük zorluklar taşımaktadır. İncelenen metin ve yazarları da bu zorluklarla malüldürler. Zira dönemin “kadınlık”, “erkeklik”, “aşk” ve “cinsellik” algısı sorgulanmaya başlanmış olsa da hâlâ sorunludur ve bu sorunlu durum yer yer cinsiyetçi söyleme vararak metne de yansır. Fakat dikkat edilmesi gereken husus sadece bu sorunlu, erkek-egemen ve cinsiyetçi söylemin tespit edilip yazarlarının kınanmasıyla yetinilerek eleştiri pratiğinin bir indirgemeye tâbi tutulmamasıdır. Oysa son yıllarda Osmanlı kadın hareketi veya toplumsal cinsiyet çalışmalarının neredeyse tamamı, kurmaca veya değil, metinlerdeki bu erkek-egemen söylemi ortaya çıkarıp kınamakla “iktifâ” etmektedir. Hatta neredeyse metinlere sadece bu gözle bakılmakta ve bu durum gittikçe önyargıya dönüşmektedir. Bu da nesnesi edebiyat ürünleri olan edebiyat eleştirisinin toplumsal cinsiyet bağlamında yapabileceklerini kısıtlamaktadır. Halbuki bu metinlerin “kritiği”nden sadece kınama değil, Nilüfer Göle’nin de belirttiği gibi Batı dışı modernliği deneyimleyen toplumların bu tecrübe sırasında kavrama kattığı yerel birikimlerin “katılım” reflekslerini de gözlemlemek olmalıdır³⁴. Yani özellikle devlet mekanizması bağlamında yeni bir siyasal ve toplumsal yapılanmayı hedefleyen bir yapının unsuru olan ve edebiyat kamusunu oluşturan Osmanlı son dönem yazarlarının, yine yeni bir edebî aletle, romanla toplumu bu yeni “nizam” a hazırlaması sırasında ürettikleri metinlerdir söz konusu olan. İşte ürettikleri bu metinler bahsedilen ortamın içerdiği çoğulluğu taşımaları nedeniyle çoğul okumalara ihtiyaç duymaktadır. Yani Jale Parla’nın Ahmet Mithat romanları için yaptığı; yazarın diğer eserlerindeki yazma biçimlerini, türleri de içeren, sohbetli, özetli, bilgilendiren, öğüt veren, haberdar eden, insan doğası ve toplumsal kurumlar üzerinde fikir yürüten, medeniyet karşılaştırmaları yapan birer söylem ve dil mozaikleri oldukları tespiti³⁵ dönem metinleri için de geçerli görünmektedir.

İşte *Hayal ve Hakikat*’te yazarlar gerçekçilik kaygısı ve türsel farklılık arzusuyla hikâyelerini melez bir metne dönüştürmüş; çoğul yazar ve anlatıcı kadrosuyla kadın-erkek yazar birlikteliğini var olan aşk ve evlilik algısı karşısında ona ağır bir eleştiri getirerek sağlamış, bu aşk algısını diyalojik anlatımlarıyla adeta metinsel bir iflasa uğratmışlardır.

33 Bazı Tanzimat romanlarındaki esir/cariye-özgür kadınlar, bu kadınlar karşısında erkeklerin tavrı ve anlatıcıların cinsiyet söylemleri için bkz. İrfan Karakoç, “Hürriyet, Saadet, Şeref: Efendi’nin Evi, Özgür Kadının Fendi”. *Kritik*, S. 3, İstanbul 2009.

34 bkz. Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt: 3 Modernleşme ve Battıcılık*, (ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul 2004, s. 56-67.

35 Jale Parla, *Don Kişottan Bugüne Roman*, İstanbul 2000, s. 75.

Kaynakça

- Adak, Hülya, “Biyografide Toplumsal Cinsiyet: Ahmet Mithat ya da Bir Osmanlı Erkek Yazarın Kanonlaşması”, *Merhaba Ey Muharrir!: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, (der. Nüket Esen ve Erol Köroğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss. 201-213.
- Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar*, (haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş), Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- Ahmet Mithat-Fatma Aliye. *Hayal ve Hakikat*, (günümüz Türkçesi ve çevrimyazı Fatih Altuğ), Everest Yayınları, İstanbul [1892] 2015.
- Altuğ, Fatih. “Hayal’in Hakikat’i: Karşılıksız Aşkın Histerikleştirilmesi”, *Hayal ve Hakikat*, (Ahmet Mithat-Fatma Aliye), Everest Yayınları, İstanbul 2015.
- Canbaz, Firdevs, *Fatma Aliye Hanım’ın Romanlarında Kadın Sorunu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2005.
- Cankara, Murat, *Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat’a Göre Gerçekçilik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ankara 2004.
- Çeri, Bahriye. “Hayal ve Hakikat Muharrirleri: Bir Kadın ve Ahmet Mithat Efendi”. *Tarih ve Toplum*, S. 203, Kasım 2000, ss. 29-34.
- Fatma Aliye. *Muhâdarât*, (haz. H. Emel Aşa), Enderun Kitabevi, İstanbul [1892] 1996.
- Findley, Carter V. *Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Göle, Nilüfer; “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 3 Modernleşme ve Batıcılık*, (ed. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2004, ss. 56-67.
- Karakoç, İrfan. “Hürriyet, Saadet, Şeref: Efendi’nin Evi, Özgür Kadının Fendi”. *Kritik* S. 3, Bahar 2009.
- Parla, Jale. *Don Kişottan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.